

О. Д. Василюк, Е. Г. Циганкова

АНДРІЙ КОВАЛІВСЬКИЙ: ПЕРШІ КРОКИ В ОРІЄНТАЛІСТИЦІ

Ім'я видатного українського арабіста Андрія Петровича Ковалівського (1895–1969) відоме як ім'я вченого, який зробив вагомий внесок у розвиток вітчизняного сходознавства. Після закриття Лазаревського інституту східних мов, у якому Андрій Ковалівський вивчав арабську мову та історію країн Сходу під керівництвом Агатангела Кримського, молодий науковець повернувся до Харкова. 1922 р. закінчив романо-германський відділ історично-філологічного факультету Харківського інституту народної освіти (ХІНО) і вступив до аспірантури при науково-дослідній кафедрі історії української культури, яку очолював Дмитро Багалій. Водночас викладав історію української літератури в школах, був науковим працівником секції етнографії тієї ж кафедри, писав про слов'янських богів та про козацькі “чайки”. 1925 р. Ковалівський захистив кандидатську дисертацію з питань виробничих культур давньої України. Значну увагу приділяв творчості Григорія Сковороди, опублікував низку статей про нього та велику роботу “Розвиток етичних поглядів Сковороди у зв'язку з його життям” (1924).

Працюючи в оточенні Д. І. Багалія, Андрій Петрович вдосконалював свою майстерність історика й україніста, але до пори не мав де реалізувати своє внутрішнє покликання вченого-орієталіста. Протягом 1920-х рр. Україна активно розвивала державні інституції, вибудовувала політичні, економічні, торговельні, ділові стосунки з країнами Сходу. У 1926 р. з Москви надійшла пропозиція організувати тут філію Всесоюзної наукової асоціації сходознавства (ВНАС), яка існувала вже деякий час для сприяння таким самим стосункам зі східними країнами. Однак всевладний у ті роки М. О. Скрипник (одночасно був наркомом внутрішніх справ, освіти, юстиції тощо), який дуже ревно відкидав щонайменші натяки на будь-яку підлеглість московським структурам, постановив створити громадське об'єднання – Всеукраїнську наукову асоціацію сходознавства (ВУНАС), що й було зроблено. Ініціаторами виступили керівні посадовці торговельної палати та відповідних наркоматів.

Україна, яка мала східні країни безпосередніми сусідами і на теренах якої протягом століть перебувало багато східних народів, що залишили по собі сліди в мові, побуті, звичаях, а їхні нащадки досі жили на її землях, на той момент не мала установлених осередків сходознавства, тому поява такої організації, як ВУНАС, набула змісту значного наукового, історичного, культурологічного явища і з ентузіазмом була зустрінута громадськістю. Працювати у ВУНАС прийшли історики і філологи, економісти, фахівці з природничих наук, мистецтвознавці.

За статутом завдання ВУНАС полягало у всебічному вивченні країн і народів Сходу, але на перших же кроках виявилось, що втіленню в життя тих широких планів перешкоджає майже повна відсутність кадрів, які володіли б східними мовами. Отже, потрібно було терміново створювати курси східних мов.

Для Ковалівського відкрилося певне поле можливостей. Крім арабської він непогано володів санскритом і східнослов'янськими мовами – ще до Лазаревського

інституту відвідував у Харківському університеті лекції професорів Павла Ріттера та Яніса Ендзеліна. Відомий індолог, санскритолог, перекладач Павло Григорович Ріттер (1872–1939), професор Харківського університету (з 1921 р. – ХІНО), з 1905 р. очолював кафедру порівняльного мовознавства і був активним членом Харківського наукового товариства. Ріттер входив до правління ВУНАС, очолював його історично-філологічний відділ, згодом став членом редколегії журналу “Східний світ”.

Андрій Петрович ще в 1925 р. проявив себе як ентузіаст популяризації східних мов. Разом із Павлом Ріттером, Павлом Тичиною та ще кількома філологами заснував у структурі Харківського наукового товариства секцію сходознавства з метою дослідження народів Сходу й налагодження контактів з колегами в інших країнах. Із моменту створення ВУНАС працівники секції увійшли до її складу й започаткували курси східних мов із трьома відділами: турецьким, перським та японським. Курси було відкрито 1 жовтня 1926 р. “зادля поширення знання цих мов, лінгвістичного вдосконалення робітників-сходознавців, службовців державних та громадських установ”. Ковалівський склав правила для вступу, навчальні програми, ввів обов’язкові систематичні перевірки навчального процесу і, нарешті, сформулював вимоги для випускників. До програм усіх трьох відділень входили як обов’язкові англійська мова та лекції з географії відповідної країни. Навчальною роботою керували Ріттер і Ковалівський. Незабаром Федір Пушенко підготував для слухачів курсів посібник “Теоретично-практичний курс японської мови. Підручник для вжитку на курсах східних мов ВУНАС” [Бюлетень ВУНАС 1927, 54]. Ця невелика група мовознавців і стала тим передовим загonom, пропагандистом східних мов; пізніше до них приєдналися аспіранти майбутнього Інституту сходознавства – О. Кремена, Є. Ребрик, О. Даниленко та ін. Надзвичайно популярні на момент відкриття, курси, однак, скоро почали втрачати слухачів: по-перше, вони були платні, по-друге – не мали жодного освітянського статусу, отже, ВУНАС змушена була звернутися до Укрпрофосвіти НКО УСРР із проханням про їхнє удержавлення. У зверненні наголошувалося на важливості курсів, які “повинні сприяти й зміцнювати культурні та наукові зв’язки УСРР зі східними країнами СРСР та за його межами, зокрема з Туреччиною... Курси мають також завдання підготовки фахівців для роботи в країнах Сходу...” [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 27, арк. 13].

Водночас у 1930 р. з питанням про курси вирішувалося завдання про перетворення ВУНАС на науково-дослідний інститут сходознавства. Поки тривали організаційні роботи, Андрій Петрович активно працював у ВУНАС. У семітологічній комісії її Харківської філії прочитав доповідь під назвою “До питання про оповідальний стиль Корана (легенди про Соломона в Корані у порівнянні з стародавніми апокрифами)”, проаналізував різні версії одного сюжету й спробував реконструювати первісний текст [ІР НБУВ, ф. 10, спр. 28403].

Добросусідські стосунки СРСР із Туреччиною, що склалися на той час, сприяли налагодженню міждержавних зв’язків, підписанню дружніх угод, міждержавним відвіданням, у результаті чого було здійснено відомому подорож української делегації до цієї країни, потім – створення двосторонньої українсько-турецької комісії для обміну архівними матеріалами з історії взаємовідносин двох народів. Ці події значно посилили цікавість громадськості до турецької тематики, в тому числі й у програмі Другого сходознавчого з’їзду (листопад 1929 р.), до якого Ковалівський запропонував доповідь “Старовинні україно-турецькі засоби водного транспорту”. На тому ж з’їзді було прийняте рішення про закриття ВУНАС і перетворення її на Інститут сходознавства. Отже, треба докладніше розглянути 1929–1930 рр. з усіма їхніми пертурбаціями.

У квітні 1929 р. нарадою голів секцій Укрнауки утвердили рішення про організацію із жовтня Українського науково-дослідного інституту сходознавства. У серпні НКО розіслав директиву про створення колективних комісій для набору

до аспірантури. 9 січня 1930 р. НКО своїм розпорядженням затвердив відкриття Українського науково-дослідного інституту сходознавства (УНДІС) з 1 січня 1930 р. Цю дату слід вважати справжнім початком існування інституту. На посаду заступника директора призначено Олександра Гладстера, на вченого секретаря – Льва Берьозова, на членів президії – професорів Льва Величка і Дмитра Гордєєва, а також Ісака Ландо. На посаду директора за сумісництвом призначався заступник наркома освіти Олександр Полоцький [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 6230, арк. 20]. УНДІС підпорядковувався НКО і фінансувався з його бюджету. Розмістили його в декількох кімнатах старого великого будинку на вул. Карла Лібкнехта, 3¹.

Згідно з концепцією важливими завданнями УНДІС вважалися підготовка кадрів для науково-дослідної, педагогічної роботи, обслуговування політичних органів та участь у розробці завдань Зовнішньоторговельної палати. З перших днів роботи інституту велике значення надавалося мовній комісії, адже вивчення східних мов було невід'ємною частиною фахової підготовки. Ковалівський, який на той час був секретарем історичного відділу інституту, склав "Положення про основні вимоги на колоквиумах до кандидатів у аспіранти". Майбутній аспірант мав прочитати доповідь з історії відповідної східної країни і знати її літературу. Він повинен був мати певні навички та уявлення з таких питань: загальний хід розвитку історичного процесу на основі економіки та класової боротьби від родоплеменного устрою до епохи імперіалізму; вміння ілюструвати окремі явища цього процесу на конкретному історичному матеріалі; загальний хід історії відповідної країни; загальна сучасна її географія та економіка; основи політики імперіалістичних держав і СРСР у відповідній частині Сходу. Також необхідне було знання однієї західної та однієї східної мови [ЦДАВО України, ф. 1249, оп. 1, спр. 310, арк. 60].

Складаючи вимоги для майбутніх знавців східних мов, Ковалівський, сам людина дуже дисциплінована, багато часу та зусиль докладав до перевірки процесу навчання. Він особисто інспектував хід занять турецької палеографії (кер. В. Дубровський), турецької мови (С. Какабадзе, О. Даниленко). Сам Андрій Петрович вів семінар з арабської мови. І лише протягом 17 занять, у період із жовтня 1930 р. до квітня 1931 р., було пройдено весь основний курс граматики, велося читання газет зі словником, розпочато повторення теорії за цілком новим методом у пристосуванні до практики аналізу тексту [ІР НБУВ, ф. 10, спр. 34030, 28655, 28656].

У травні 1930 р. відбулася нарада робітників, професури та науковців УНДІС. Обговорювалося питання про перетворення курсів східних мов, що існували при ВУНАС, на технікум. Відповідно до ухваленого проекту реорганізації вже в кінці місяця постановою колегії НКО було створено вечірній технікум сходознавства та східних мов із трирічним терміном навчання. Технікум мав готувати економістів-сходознавців для роботи у відповідних установах УСРР і Радянського Союзу, вчителів для нацменівських шкіл, політ- і освітробітників, перекладачів. У навчальний план входили загальноосвітні, суспільствознавчі, краєзнавчі, фахові й мовні дисципліни. Позаяк вивчалися країни не лише радянського, а й зарубіжного Сходу, як основна викладалася одна із зарубіжних східних мов, а з другого курсу – одна зі східних мов Союзу (наприклад, спочатку перська, а потім таджицька) [Даниленко 1931, 207–210]. Організатором і директором технікуму став Олександр Даниленко, згодом науковий керівник УНДІС, викладачами здебільшого також були працівники інституту: Олександр Грушевський, Олександр Сафаров, Я. Авдалов, Данило Пархоменко, Федір Пущенко та ін.

Технікум мав турецький, перський та японський відділи. На турецькому відділі викладали економічну географію Туреччини, турецьку і французьку мови, історію класової боротьби, історію господарського розвитку, туркменську мову, українознавство. За таким самим принципом було побудовано викладання й на інших відділах [ДАХО, ф. р-4850, оп. 1, спр. 15, арк. 22].

Технікум та інститут пов'язувала тісна співпраця. Ковалівський, який фактично керував вивченням східних мов, плануючи створення мовного центру, передбачав участь у його діяльності як УНДІС, так і технікуму [ІР НБУВ, ф. 10, спр. 28659, арк. 1]. Викладачам доручалося укласти для студентів технікуму хрестоматію тогочасної турецької преси з постатейним словником, загальним турецько-російським словником і коротким нарисом граматики турецької мови. Рукопис хрестоматії, що її уклали О. Даниленко та Я. Авдалов, наприкінці 1933 р. було передано на рецензію Ковалівському [ДАХО, ф. р-4850, оп. 1, спр. 10, арк. 1, 24, 46]. Готувалися кримськотатарсько-російський словник і граматика кримськотатарської мови. Граматика туркменської мови з коротким туркмено-російським словником на той час вже була в друкарні.

Роботу мовної комісії розпочали семінари з перської, арабської, китайської та турецької мов, методика їх викладання перевірялася та вдосконалювалася. Андрій Петрович не тільки особисто контролював всі семінари, а й сам вів семінар з арабської мови. Турецьку мову викладав Олександр Сафаров, перську – Євген Ребрик, японську – Олександр Кремена.

На початку 30-х рр. зі зміцненням централізації державної влади невпинно зростала і політизація у всіх галузях життя, зокрема і в житті інтелектуальному. У діяльності сходознавчого центру все швидко змінювалося. УНДІС змінив назву і з березня 1931 р. став Інститутом Близького Сходу (УНДІБС), а невдовзі ще й був підпорядкований Всеукраїнській асоціації марксо-ленінських інституцій (ВУАМЛІН), яка мала завдання відігравати провідну роль у розв'язанні проблем ідеології. Треба зауважити, що в новий інститут набирали працівників та аспірантів за формальною ознакою – партійне членство зі стажем не менше 4–5 років [ІР НБУВ, ф. 10, спр. 28877, арк. 1]. Місця для науки майже не залишалося!

А тон задавав лист Сталіна до редакції журналу “Пролетарская революция”, опублікований наприкінці 1931 р. Лист цей був написаний як відповідь на статтю Слуцького про еволюцію політичних поглядів Леніна, яку було побудовано на висловлюваннях з його власних листів, тобто на документальному матеріалі. Це викликало особливе невдоволення вождя партії. Він писав: “Кто же, кроме безнадежных бюрократов, может полагаться на одни лишь бумажные документы? Кто же, кроме архивных крыс, не понимает, что партию и лидеров надо проверять по их делам... Не ясно ли, что, если Слуцкий в самом деле хотел проверить непримиримость Ленина и большевиков в их отношениях к центризму, он должен был сделать основой своей статьи не отдельные документы и два-три личных письма, а проверку большевиков по их делам, по их истории, по их действиям?.. Почему он предпочел менее надежный метод копания в случайно подобранных бумагах” [Сталин 1931, 9–10]. Тобто Сталін давав зрозуміти, що історичний документ не є фактом і брати його до уваги треба лише тією мірою, якою він відповідає політичній кон'юктурі моменту. Лист набув значення методологічного документа та був спрямований до партійних організацій для обов'язкового обговорення й прийняття відповідних заходів.

Колектив УНДІБС відгукнувся серією характерних дискусій з питань профілю аспірантської підготовки. Нагадаємо, що на той час в інституті працювало 46 осіб, із них 25 були партійцями. Проти спеціалізації висловлювався Величко – дійсний член інституту, який незабаром займе директорське крісло, та аспірант Карл Бранд, обидва члени КП(б)У з 1920 р. Вони стверджували, що “інститут готує марксо-ленінських робітників в галузі політики, економіки Сходу і це є профіль інституту. Спеціалізація зараз питання не істотне. Про кожну вузьку спеціальність говорити не треба. Соцзмагання це є не скорочення учоби, а поліпшення якості” [ІР НБУВ, ф. 10, спр. 28454, арк. 1]. Щоправда, серед аспірантів знайшлися й тверезі голови: Пархоменко, Сафаров, Климент Чопп обстоювали необхідність зміщення акценту в

бік фахової підготовки і заперечували протиставлення марксизму-ленінізму та спеціалізації, теорії та практики. Зрештою, було вирішено на першому році аспірантури провадити загальну підготовку, а відтак запроваджувати певну спеціалізацію.

Ставало очевидним, що сходознавчі студії в Україні не мають перспективи. Втім, були певні спроби врятувати і науковий напрям, і фахівців. Чи не найбільше цим переймався Андрій Ковалівський, який не втрачав надії створити арабський сектор в УНДІБС, але розумів, що специфіка ВУАМЛІН не сприяє ані розвиткові науки взагалі, ані сходознавства зокрема.

Однак, оптиміст за натурою, він не залишав спроб зберегти орієнтальний напрям в Україні іншим шляхом.

Рішенням Раднаркому УСРР від 1 серпня 1930 р. замість Інституту української наукової мови та академічних мовних комісій було створено академічний Інститут мовознавства. Водночас із його появою на базі науково-дослідної кафедри мовознавства, яку очолював Ріттер, і секції мови дніпропетровської кафедри українознавства було організовано Харківську філію Інституту мовознавства (ХФІМ). Головою призначено Павла Ріттера, його заступником – професора Л. Булаховського, вченим секретарем – В. Гавриленка; серед співробітників були А. Ковалівський, В. Дубровський, О. Кремена, Є. Ребрик, М. Йогансен та ін. [ДАХО, ф. р-1396, оп. 1, спр. 1, арк. 1].

Протягом року визначилася структура ХФІМ. Філія поділялася на відділи теорії та методології (В. Д. Гавриленко), живої української мови (М. Ф. Сулима), історії української мови (К. Т. Німчинов); у складі останнього передбачалося створити групу фінно-тюрко-кавказьких мов, група східних мов мала бути створена і в бригаді з вивчення живої мови [ДАХО, ф. р-1396, оп. 1, спр. 2, арк. 2].

Оскільки в Харкові на той час існували УНДІС та технікум сходознавства, для яких потрібні були кадри викладачів, питання про вивчення і популяризацію східних мов не втрачало актуальності. Зрозуміло, що ні в УНДІС, ні в технікумі не готувалися досвідчені лінгвісти. Цим займалася науково-дослідна кафедра мовознавства, заснована при Харківському науковому товаристві в 1925 р. за ініціативою та під головуванням П. Г. Ріттера, про що згадувалося вище.

Ще до створення ХФІМ кафедра мовознавства тісно співпрацювала з лінгвістичними відділами УНДІС, який також на початку 1930 р. проходив стадію організації; спільне зібрання кафедри й інституту відбулося вже в лютому 1930 р. [ДАХО, ф. р-1396, оп. 1, спр. 23, арк. 26]. На ньому було заслухано доповідь Гавриленка “Основні риси й тенденції сучасної новогрецької літературної мови народного варіанту”. Отже, в перші місяці у ХФІМ окремо питання про східні мови не стояло, але тим активніше вони вивчалися в УНДІС (УНДІБС), і знову-таки перша скрипка тут належала А. П. Ковалівському. Він був автором аспірантських програм, викладачем, інспектором, організатором так званої мовної комісії – своєрідного центру слухачів східних мов, робота в якому була організована у вигляді семінарів і велася в тісному контакті з технікумом східних мов та сходознавства. Семінари проводилися з перської, арабської, турецької і китайської мов [ІР НБУВ, ф. 10, спр. 34014].

Мовна комісія ставила перед собою й завдання дослідження деяких наукових питань, а саме розробку східних слів, географічних назв та імен в українській мові. Так, у березні 1931 р. відбулося засідання за участю географа академіка С. Рудницького, де йшлося про основні засади правопису з метою нормування його для слів східного походження. Зокрема, Рудницький наголосив, що географічні назви треба давати місцеві, а не усталені чужоземцями-колонізаторами, а оскільки їх важко відшукувати, то треба працювати в контакті з етнографами, а також із редакцією Української радянської енциклопедії (УРЕ) [ІР НБУВ, ф. 10, спр. 34014]. В аспірантські програми було введено тему “тюркський елемент у болгарській лексиці”, запроваджено семінар із грузинської мови тощо. Вирішено було в плани УРЕ на

1932 р. включити укладання персько-українського словника, а ще добитися постанови про попереднє рецензування всіх підручників східних мов, що мали друкуватися [ІР НБУВ, ф. 10, спр. 34016–34023].

У рамках мовної комісії працював так званий “просемінар” з турецької палеографії під керівництвом В. В. Дубровського, історика, випускника науково-дослідної кафедри Дмитра Багалія, який глибоко вивчав історію українсько-турецьких взаємин [ІР НБУВ, ф. 10, спр. 28655]. Представником у комісії, її головою було обрано Є. Ребрика.

Зрозуміло, що колектив, який виконував навчальні завдання і тільки-но починав оволодіння східними мовами, не міг на відповідному рівні вирішувати теоретичні проблеми лінгвістики, якими мали займатися фахівці.

ХФІМ поступово розширював коло наукової проблематики. У травні 1932 р. на нараді при дирекції В. Д. Гавриленко інформував колектив, що НКО і УРЕ поставили завдання організувати секцію східних мов. Було ухвалено: “Вважати за потрібне утворити при ХФІМ з початку 1932/33 навчального року окремий відділ Східних мов. Розробку відповідних планових матеріалів передати до бюро з складання плану ХФІМ та до наукової ради” [ДАХО, ф. р-1396, оп. 1, спр. 41, арк. 18].

Щоб краще розуміти особливості розглядання проекту створення секції, треба коротко згадати, в яких обставинах на той час працювала філія.

У 1929 – на початку 1930-х рр. відбувся гучний політичний процес СВУ (Спілки визволення України), який не тільки змінив структуру Академії наук, а й гостро вплинув на інтелектуальне життя української інтелігенції, поставивши його в повну залежність від політичного фактора. Тепер вищі наукові звання присуджувалися політичним діячам, політичною кон’юнктурою визначалися навіть окремі науки, методи досліджень.

Вище вже йшлося про той нищівний удар, якого згодом завдав українській інтелігенції, а точніше, інтелектуальному стану всієї країн надрукований у журналі “Пролетарская революция” лист Сталіна, в якому відверто ставилася вимога підпорядкування наукових досліджень політичній кон’юктурі, що в першу чергу негативно вплинуло на науки гуманітарного профілю.

З початком наступного року навколо листа було розгорнуто серію “дискусій”, що супроводжувалися образами, цькуванням, репресіями серед науковців, вузівських працівників. У підсумках одного з таких зібрань констатовалося: “На дискусії викрито й по більшовицькому засуджено ідеологічно-буржуазні засади індоевропейської школи, нацдемівську та ін. антирадянську контрабанду в лекціях мовознавства української та російської мов, в граматики, словниках, підручниках історії мови, діалектології тощо...” Найбільший вогонь було спрямовано проти школи професора Булаховського та його самого, який “найміцніше тримається на позиціях індоевропейського буржуазного мовознавства і в своїх виступах на дискусії не заявив, що сходиться з цих позицій” [ДАХО, ф. р-1396, оп. 1, спр. 47, арк. 37].

Ідеологічні засади дискусій набували ширшого значення. Єдино правильною “матеріалістичною” була оголошена теорія М. Я. Марра, що призвело до повного занепаду порівняльного мовознавства і санскриту. У редакційній статті першого числа журналу “Мовознавство” в переліку досягнень лінгвістичної науки із задоволенням констатовалося, що “запеклий ворог українського мовознавства – буржуазна індоевропейстика в основному розгромлена” [Від редакції 1934, 3]. У таких обставинах Ріттеру, представнику старої професури, викладачу санскриту і порівняльного мовознавства, місця у ХФІМ не знайшлося і з початку 1932 р. його ім’я більше не значилося в штатному розкладі.

Відповідно до директиви НКО Ріттер передавав керування ХФІМ своєму заступникові професору Гавриленкові [ДАХО, ф. р-1396, оп. 1, спр. 40, арк. 1], який був затверджений на посаді т. в. о. ХФІМ. Він і доручив А. П. Ковалівському скласти

проект майбутньої секції східних мов [ДАХО, ф. р-1396, оп. 1, спр. 41, арк. 18–19 зв.]. Вибір цей не був випадковим. Підгрунтя лінгвістичного вишколу Андрія Петровича закладалося в Харківському університеті на кафедрі порівняльного мовознавства Ріттера, славіста Ендзеліна, в Лазаревському інституті східних мов у Кримського, на романо-германському факультеті ХІНО. Мова для нього була живим організмом, стійким і непорушним, а водночас нескінченно рухливим, мінливим у несподіваних запозиченнях, взаємовпливах.

На той момент перед ним стояло завдання створити відповідно до ідеологічних вимог документ, який зближав би Україну зі східними народами СРСР та водночас всебічно відображував внутрішні проблеми мовотворення. Для виконання цієї грандіозної роботи вчений намітив низку організаційних заходів.

Під час попереднього обговорення Ковалівський висловив свої думки щодо конкретної роботи. По-перше, він запропонував створити словникові бригади і в поточному році скласти грузинський, вірменський та азербайджанський словники, а в наступному році – таджицький, казахський, турецький та арабський. Йшлося й про зворотні. І всю цю роботу, вважав він, можна завершити протягом п'ятирічки. По-друге – створити підручники турецької, перської, арабської мов. По-третє – розробити правопис східних мов українською мовою. Ковалівський вважав за необхідне організувати рецензентсько-авторську роботу, визначив також і низку теоретичних проблем, а саме: “вивчення процесу творення новітньої мови у східних народів, питання про мову пригнічених народів на Сході й утворення нових літературних мов з діалектів (наприклад, справа з мінгрельською мовою), арабські мови, азербайджанський пантюркізм, утворення всесвітньої мови з огляду висвітлення цієї проблеми щодо Сходу”. Окремо він відзначив, що “індоєвропейстику ставити не доведеться”. Для виконання такого величезного обсягу робіт протягом п'ятирічки пропонував ввести до штату грузиніста, синолога; можливо, декого підготувати з аспірантів. Вважав, що для виконання завдань найдоцільніше запровадити бригадний метод.

Крім В. Гавриленка, в обговоренні взяли участь Є. Ребрик, на той час голова мовної комісії УНДІС, викладач перської мови в технікумі сходознавства; В. Дубровський, член комісії для вивчення українсько-турецьких взаємин; О. Кремена, аспірант УНДІС з японської та китайської мов. Ними було запропоновано низку уточнень і пропозицій, наприклад щодо вивчення впливів Жовтневої революції на лексику східних мов, щодо необхідності вивчення історії тюркських мов Півдня України, зокрема за документами XVIII ст., проблем єдності мови державно роз'єднаних націй, інтернаціонального розвитку національних мов тощо. Звертає на себе увагу те, що домінантою всіх виступів було посилення на ідеологічно-політичні настанови. Так, Гавриленко прямо вказував, що обов'язкова теоретично-методологічна проблема має бути “освітлена теоретичними настановами марксо-ленінського вчення, а конкретні теми треба проробляти в світлі всіх теоретичних, комплексних завдань”, і тут же уточнював, що комплексні теми – це словники мови і соціально-економічні питання.

Щоб запобігти найменшим можливим відхиленням у тлумаченні теоретично-методологічних проблем, на державному рівні було вироблено певну “марксистську” схему, досить примітивізовану для використання широкого загалу; в основі було вчення про класову структуру суспільства і класову боротьбу в рамках соціально-економічних формацій. Не вельми обізнані з філософськими або методологічними проблемами, молоді науковці щиро вірили у вищу непогрішність марксистської теорії і в необхідність “лінії партії”, а також у те, що вони є справжніми будівничими майбутньої світової пролетарської держави, яка постане після світової пролетарської революції. На відміну від загалу, Андрій Петрович ще з юнацьких років добре знався на теоретичній соціалістичній літературі, був знайомий з творами Карла Маркса й чудово усвідомлював штучність і вузькість спрощеної офіційної схеми.

Однак щонайменше відхилення від неї було неможливе: в країні продовжували вивчати так звані методологічні дискусії, різного роду “викриття ворогів народу”. Вістря критики було спрямоване на історично-порівняльний метод, притаманний науковим дослідженням у гуманітарній галузі, який передбачав введення до розгляду широкої джерельної бази і створення доказового апарату, важкого до спростування. Дискусанти наголошували: “Т. зв. порівняльний метод є зняряддям буржуазно-ідеалістичного світогляду, безперечно ворожого нам усім своїм еством, а тому і сам метод є ворожий нам і своїм спрямуванням, і здобутками” [ІР НБУВ, ф. 10, спр. 14576, арк. 31]. Так стверджувалося в матеріалах дискусії на лінгвістичній ділянці загальноідеологічного фронту у ВУАН з циклу літератури, мови й мистецтва.

А. П. Ковалівський (відповідальний і за арабський напрям) теж змушений був триматися загальної схеми, розробляючи періодизацію арабської літератури. Він стверджував, що вона відбиває три соціально-економічні формації, а саме: дофеодальну (до ісламського перевороту VII ст.), феодальну – до середини XIX ст. (Сирія – Єгипет, для інших країн пізніше), капіталістичну (від середини XIX ст.). За ознакою класів дофеодальна література характеризується як творчість племінної аристократії, тоді як творчість низів ще потребує вивчення. Феодальну літературу автор поділяє на літературу військово-феодальних класів, ортодоксальний калям, класичну касидну поезію, панегірик, оповідання істориків, лицарські романи і т. ін. З часів аббасидів започатковується література торговельних верств суспільства, яка досягає розвитку в X–XII ст., а потім занепадає. І знову дослідник визнає, що творчість пригнічених мас майже невідома (а без її присутності класична класова теорія втрачає структурність. – *Авт.*). Буржуазна література поділяється на літературу, що пов’язана зі старими феодальними традиціями (Шід’як, Мохамед Абдо, Хафіз); ту, що рішуче відривається від феодальних традицій (Різкалляг Хассум, Фарах Антум та ін.); окремо були виділені письменники дрібнобуржуазної інтелігенції (А. Рейхані, М. Зіяда); і, нарешті, вчений відзначає, що пролетарська література лише зароджується (М. Теймур, Байрам, Х. Салаям та ін.) [ІР НБУВ, ф. 10, спр. 22987, арк. 19–20] (хоча за Марксом обов’язково має бути. – *Авт.*).

Повертаючись до обговорення програми секції східних мов, А. П. Ковалівський зауважив, що в ній зовсім немає нічого індійського, але запропонував запросити Ріттера, якого, як це було вище сказано, не було в штаті з початку 1932 р., проте Гавриленко відповів, що “великої схильності до далекосхідних мов нема; це можливо, якщо сприятливий кошторисний стан, далекосхідні мови відсуваються на дальні роки” [ДАХО, ф. р-1396, оп. 1, спр. 41, арк. 19 зв.].

У кінці засідання було затверджено рецензентську бригаду для УРЕ в складі Ковалівського, Ребрика (голова), Дубровського. За декілька днів, на засіданні наукової ради ХФІМ під головуванням Н. Гольденберга, Ковалівський доповідав свій проект організації секції східних мов [ДАХО, ф. р-1396, оп. 1, спр. 44, арк. 16–19].

В обґрунтуванні зазначалося, що однобічне вивчення переважно європейських мов було гальмом у розвитку марксистської теорії та методології мовознавства, а завдання радянського будівництва в східних республіках СРСР та інтернаціонального виховання в УСРР потребують створення спеціального підрозділу в ХФІМ. У територіальному охопленні це повинні бути мови Близького Сходу, Кавказу, Середньої Азії, Індії та Далекого Сходу. Найкращим методом організації робіт визнавався розповсюджений тоді бригадний метод.

У тематиці загальних методологічних проблем передбачалося в першу чергу досліджувати особливості мов народів, розділених державними кордонами (наприклад, азербайджанської, курдської, вірменської тощо), а також питання сконструйованих інтернаціональних мов. У завдання спеціальної сходознавчої теми входило дослідження процесу творення нових літературних мов у народів як радянського, так і закордонного Сходу, а саме: залишки феодальних пережитків у мові, використання

селянської мови, роль мови пролетаріату, наукової та політичної термінології тощо. Щодо укладання словників, то вже в 1932 р. передбачалося укласти вірменський і грузинський, а в наступні найближчі роки – перський, турецький, арабський газетної мови та ін. Окремим завданням було складання підручників.

Деякі теми пропонувалося готувати разом з українським сектором ХФІМ: східні, особливо тюркські, елементи української мови, мови тюркського населення України та Криму, правопис східних слів в українській мові на базі положення держправопису.

Проектом був розроблений також і штатний розклад на найближчу п'ятирічку, включаючи й аспірантів. Визначений був і особовий склад наукових працівників, до якого увійшли всі учасники попередньої дискусії². Слушно зауважити, що, незважаючи на всі незгоди, про які йшлося вище, до складу науковців передбачалося залучити П. Г. Ріттера як керівника напряму індійських мов; безумовно, Андрій Петрович намагався повернути до роботи свого вчителя та визначного спеціаліста.

Проект секції східних мов був надісланий до сектору науки НКО на розгляд та затвердження, однак ніякої відповіді не було і в листопаді 1932 р. [ДАХО, ф. р-1396, оп. 1, спр. 86, арк. 4]. Хоча вже лунали чутки про те, що філію буде злито з Інститутом мовознавства найближчим часом, однак колектив напружено опрацьовував словники і вже підготував грузинський, вірменський та азербайджанський. Навіть передав рукописи до видавництва. Але вони так і не побачили світ: країна захлинулася в новій хвилі репресій (яка набула особливого розмаху після самогубства Скрипника), поглинувши низку наркоматів, у тому числі і НКО, та багато інститутів і наукових установ.

Репресії того часу були пов'язані з так званим процесом Української військової організації (УВО), “гнізда” якої шукали у ВУАМЛІН, ВУНАС, наркоматах. Відбувалися вони під гаслом боротьби з націоналізмом. “Утворилися цілі гнізда контрреволюційних дворушників в ряді наркоматів... в наукових установах...” – заявив на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У в промові під назвою “Про контрабанду націоналізму” директор Українського інституту марсизму-ленінізму О. Шліхтер [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6221, арк. 39–41]. Головною темою звіту ХФІМ за 1933–1934 рр. стала “боротьба з українським націоналізмом на мовному фронті та наближення тематичного плану до практичних завдань соціалістичного будівництва” [ДАХО, ф. р-1396, оп. 1, спр. 120, арк. 30–31]. На засіданні наукової ради тогочасний директор Інституту мовознавства Наум Аркадійович Каганович інформував, що філія буде очищена від ворожого елемента, боротьба з націоналізмом має проводитися нещадно; актуальними є теми: розгорнення критики націоналістичних концепцій та підготовка збірки “Проти націоналістичних перекирочень у мові” [ДАХО, ф. р-1396, оп. 1, спр. 120, арк. 1].

Паралельно відбувалося цькування Л. Булаховського, Т. Секунди, М. Йогансена та багатьох інших. Наказом Наркомосу т. в. о. директора філії В. Д. Гавриленка, “що не впорався з покладеним на нього завданнями, не забезпечив боротьби з боку філії проти контрреволюційного шкідництва на мовному фронті” [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6424, арк. 48–49], було усунено з посади. У доповіді секретаря партосередку Інституту історії культури наводився довгий список ворогів: “...тепер заарештовані шпигуни фашизму ...В. Дубровський... які звели собі міцне контрреволюційне гніздо” [ДАХО, ф. р-1356, оп. 1, спр. 1214, арк. 8]. У тому ж 1933 р. згідно з ухвалою НКО було ліквідовано технікум сходознавства та східних мов; трохи пізніше УНДІБС був влитий до Аграрно-економічного інституту на правах сектору; це означало руйнацію сходознавства як наукового напряму і, таким чином, безперспективність розвитку східних мов. Не маючи можливості реалізувати свій потенціал вченого-орієнталіста, А. П. Ковалівський у 1934 р. переїхав до Ленінграда і тим на деякий час врятувався від репресій. Є. Ребрик повернувся до роботи в банківській сфері. Доля молодого талановитого лінгвіста О. Крємени досі залишається невідомою.

У зв'язку з централізацією державної влади Україна втрачала ознаки суб'єкта міжнародної політики, відтепер зовнішні справи, торгівля та інші міжнародні зв'язки концентрувалися лише в Москві. З переведенням столиці УСРР з Харкова до Києва в 1934 р. сходознавство як науковий напрям в Україні припинило існування. Всі осередки його були ліквідовані. Навіть академічна кафедра арабо-іранської філології та тюркології А. Ю. Кримського в Києві була включена до складу Комісії літератури і мистецтва та перепідпорядкована безпосередньо Президії АН, а вчений опинився в глибокій опалі, позбавлений права займати будь-які керівні посади. Про нього згадували лише тоді, коли на державному рівні необхідно було відзначати гучні ювілеї, як-от поета Нізамі.

Врешті-решт, ХФІМ надіслала до НКО список лінгвістів, звільнених протягом 1933–1934 рр., звинувачених, головним чином, у націоналізмі: В. Д. Гавриленко, І. Л. Троян, В. Б. Мороз, В. Б. Вітте, М. Ф. Сулима, Н. Б. Гольденберг, Р. М. Щербак (аспірант) та ін. Це дало підставу Н. А. Кагановичу звернутися до НКО з проханням дозволити змінити структуру філії – ліквідувавши сектори. Він писав: “1. Не можна залишати на чолі секторів осіб, що стояли, а подекуди і стоять на ворожих ідеологічних позиціях. 2. Фактично з дня зміни керівництва керівників з керування усунуто... 3. Сектори дуже слабкі і самостійної роботи проводити не можуть” [ДАХО, ф. р-1396, оп. 1, спр. 121, арк. 5].

Через короткий час надійшла відповідь: “Наказом НКО УРСР № 535 від 15/X 1934 ХФІМ було ліквідовано, злито з Інститутом мовознавства і переведено до Києва”, а незабаром новий т. в. о. директора філії А. Д. Міняйло відрпортував директорів Інституту мовознавства ВУАН Н. А. Кагановичу: “Ваше доручення виконав – Харківську філію ліквідовано. 20/XI 1934” [ДАХО, ф. р-1396, оп. 1, спр. 134, арк. 3, 6]. Бібліотеку (1631 т.) було передано до бібліотеки Київського університету.

Як вже згадувалося вище, Андрію Петровичу вдалося покинути Україну дещо раніше, ніж репресії там досягли свого піку. На запрошення І. Ю. Крачковського він зайнявся розбором та вивченням арабських джерел зі стародавньої історії східнослов'янських народів в арабському кабінеті Інституту сходознавства АН СРСР у Ленінграді. Але спокійно працювати вдалося недовго.

Рік 1934 став часом тотального знищення сходознавства в Україні. УНДІБС як сектор Аграрно-економічного інституту поступово розчинився в його структурі й зник як сходознавча установа. Студенти з ліквідованого технікуму сходознавства та східних мов були частково переведені до Інституту сходознавства в Ленінграді, частково отримали дипломи достроково [Від редакції 1934, 4]. Новою структурою ВУАН, затвердженою в тому ж році, існування кафедри арабо-іранської філології та тюркології Кримського не передбачалося [Архів Президії... оп. 1, спр. 55–56, арк. 25, 37, 70].

У партійних кулуарах курсували таємні документи про “ворогів”, що походили з ВУНАС, УНДІС та інших сходознавчих установ. ВУНАС характеризувалася як “відверто націоналістична, сепаратистська, контрреволюційна організація” [ЦДАГО України, ф. І, оп. 20, спр. 2873], а Україна – як “фортеця буржуазного сходознавства”, і тому поставало питання “про доцільність сходознавчої роботи на Україні” [ІР НБУВ, ф. 10, спр. 27902]. Згадувалося в цих паперах і про Андрія Петровича – “уламок розбитої асоціації”. Про Ковалівського та Дубровського писали: “...УНДІС мало вивчив обличчя цих науковців, послабив до них пильність” [ІР НБУВ, ф. 10, спр. 27902]. Андрію Петровичу також закидалося походження з родини “відомого монархіста, поміщика, який проходив 1926 року у справі контрреволюційної партії” (бо походив з давнього шанованого козацького слобожанського роду), Дубровському – приналежність “до чорносотенних кіл” тощо [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 439, арк. 119–123]. Атмосфера ставала все зловіснішою. Але найстрашніше чекало попереду.

1937 р. заарештовано як агента іноземної розвідки та страчено Льва Ісайовича Величка. 1938 р. заарештували Павла Григоровича Ріттера, на той час вже майже сліпого, який наступного року помер у в'язниці. Сходознавців, що встигли виїхати за межі України, теж ретельно шукали українські компетентні органи. 1937 р. Олександра Миколайовича Гладстера заарештували “на прохання НКВС УРСР” у Москві, де він працював професором Всесоюзної академії зовнішньої торгівлі [ЦДАГО України, ф. 263, спр. 37943, арк. 392]. Невдовзі він був страчений. У наступному році така ж доля спіткала й Бориса Григоровича Курца, який в Україні очолював академічну комісію Близького Сходу, а в Москві працював редактором Державного управління зйомки та картографії.

У 1938 р. Ковалівському в Ленінграді теж не вдалося уникнути арешту. На нього чекали сумне буття політичного в'язня й водночас шлях до творчого триумфу – створення дослідження, яке поставило його ім'я в один ряд з найвидатнішими арабістами світу. Чи то щаслива випадковість, чи призначення долі, чи просто щира допомога Ігнатія Юліановича Крачковського, а можливо все разом, привели до того, що він нарешті знайшов своє місце у світі Орієнту. Його переклад та коментар до мешхедського рукопису Ібн Фадлана, за оцінкою фахівців, є “найбільш ґрунтовним та детальним дослідженням в усій науковій спадщині середньовічного сходознавчого джерелознавства” [Бейліс 1995–1996, 69]. Він показав себе як перекладач та історик, етнограф та фольклорист, географ та картограф, а також виявив неперевершений дар аналітика. Ім'я українського сходознавця Андрія Петровича Ковалівського назавжди залишиться в сонмі видатних арабістів світу.

¹ Так тоді називалася вулиця Сумська. Будинок не зберігся.

² Повний текст проекту секції східних мов при відділі теорії та методології мовознавства ХФІМ було опубліковано в журналі “Східний світ” (2009, № 2).

ДЖЕРЕЛА

Архів Президії НАН України. Оп. 1, спр. 55–56, арк. 25, 37, 70 (Протоколи засідання ВУАН від 3, 4 грудня 1933 р.).

Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). Ф. р-1396, оп. 1, спр. 1–2.

ДАХО. Ф. р-1396, оп. 1, спр. 9.

ДАХО. Ф. р-1396, оп. 1, спр. 23 (Протокол спільного зібрання н/д кафедри мовознавства і відділу мов та літератур н/д Інституту сходознавства від 24/II 1930 р.).

ДАХО. Ф. р-1396, оп. 1, спр. 40 (Наказ по ХФІМ від 1 січня 1932 р.).

ДАХО. Ф. р-1396, оп. 1, спр. 41 (*Солодкий Н.* За Ленінський етап у мовознавстві).

ДАХО. Ф. р-1396, оп. 1, спр. 44 (Протокол Вченої Ради ХФІМ від 25/II 1932 р.).

ДАХО. Ф. р-1396, оп. 1, спр. 47 (Протоколи Вченої Ради ХФІМ від 19/V та 8/VI 1932 р.).

ДАХО. Ф. р-1396, оп. 1, спр. 86 (Протокол № 3 засідання Президії ХФІМ).

ДАХО. Ф. р-1396, оп. 1, спр. 120–121.

ДАХО. Ф. р-1396, оп. 1, спр. 134.

ДАХО. Ф. р-1356, оп. 1, спр. 1214 (Резолюція на звітну доповідь секретаря партосередку Інституту історії культури 31/XII 1933 р.).

ДАХО. Ф. р-4850, оп. 1, спр. 10.

ДАХО. Ф. р-4850, оп. 1, спр. 15.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. 10, спр. 14576, арк. 31.

ІР НБУВ. Ф. 10, спр. 22086 (Протокол засідання відділу мови та літератури УНДІСу).

ІР НБУВ. Ф. 10, спр. 22087 (*Ковалівський А.* Періодизація арабської літератури).

ІР НБУВ. Ф. 10, спр. 27902 (Доповідна записка про відкриття філії ВУНАС).

ІР НБУВ. Ф. 10, спр. 28401, 28403 (Протоколи засідання семітологічної комісії Харківської філії ВУНАС).

ІР НБУВ. Ф. 10, спр. 28406–28407 (Протоколи засідання історичного відділу УНДІСу).

ІР НБУВ. Ф. 10, спр. 28454 (Протокол наради аспірантів та наукових робітників УНДІС).

ІР НБУВ. Ф. 10, спр. 28655 (*Ковалівський А.* Відомості за просемінар по турецькій палеографії під керівництвом В. Дубровського).

ІР НБУВ. Ф. 10, спр. 28656 (*Ковалівський А.* Відомості про працю семінару по арабській мові).

ІР НБУВ. Ф. 10, спр. 28659 (*Ковалівський А.* Повідомлення у справі організації Мовного центру).

ІР НБУВ. Ф. 10, спр. 28877 (Лист з ВУНАС).

ІР НБУВ. Ф. 10, спр. 34014 (*Ковалівський А. П.* Доповідь до Президії УНДІСу про працю мовної комісії [до 20/III 1931 р.]).

ІР НБУВ. Ф. 10, спр. 34016–34023 (Протоколи засідання мовної комісії УНДІСу з 17/II 1931 р. до 23/I 1932 р.).

ІР НБУВ. Ф. 10, спр. 34025 (Положення про хід праці в мовних семінарах УНДІБС та її перевірку).

ІР НБУВ. Ф. 10, спр. 34030 (*Ковалівський А.* Хід моєї праці в інституті по мовній комісії).

ІР НБУВ. Ф. 10, спр. 34181 (Наказ по ВУАМЛІН).

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 166, оп. 6, спр. 6230 (Витяг з розпорядження по НКО № 1 з 9/1 1930).

ЦДАВО України. Ф. 166, оп. 9, спр. 27.

Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1, оп. 1, спр. 439.

ЦДАГО України. Ф. 1, оп. 20, спр. 2873.

ЦДАГО України. Ф. 1, оп. 20, спр. 6221.

ЦДАГО України. Ф. 1, оп. 20, спр. 6424.

ЦДАГО України. Ф. 263, спр. 37943.

ЛІТЕРАТУРА

Бейліс В. М. А. П. Ковалівський у пошуках методів джерелознавчих досліджень // **Східний світ**, 1995–1996, № 2–1.

Бюлетень ВУНАС, 1927, № 2–3.

Від редакції // **Мовознавство**, 1934, № 1.

Даниленко О. Український технікум сходознавства та східних мов // **Червоний схід**, 1931, № 1–2.

Дашкевич Я. Р. Андрій Ковалівський у листах 1961–1963 рр. // **Східний світ**, 1995–1996, № 2–1.

Сталин И. О некоторых вопросах истории большевизма. Письмо в редакцию // **Пролетарская революция**, 1931, № 6.

Циганкова Е. Г. **Сходознавчі установи в Україні (радянський період)**. Київ, 2007.